

ЛЮДСЬКИЙ ЧИННИК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

О.Є.Лисенко

(доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України)

В статье раскрывается чувственная и мировоззренческая палитра жизни человека в условиях Второй мировой войны. Проанализировано гуманитарное, социально-экономическое и моральное «содержание войны» для украинцев. Отдельными сюжетами стали такие вопросы, как конструирование мифологем, морально-психологическая функция подпольно-партизанского движения, восприятие образа И. Сталина в военное время, симпатии и антипатии к советской власти.

The sensual and world outlook palette of the human life in the conditions of the Second World War reveals in the article. The humanitarian, the social and economic and moral of the «the maintenance of the war» for Ukrainians is analysed. Such questions, as the formation of the mythologem, moral and psychological function of the underground-guerrilla movement, the perception of the image of J. Stalin in the wartime, liking and antypathy to the Soviet power became the separate plots.

На відміну від інших періодів нашого минулого, історія Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни на пострадянському просторі пов'язана з системою меморіалізації та комеморації. Режисована радянським ідеологічним апаратом, атрибутована загальнодержавними святами, зокрема Днем Перемоги, обов'язковими, офіційними церемоніями, політика пам'яті про війну протягом багатьох повоєнних десятиліть залишалася стрижнем ідеологічної та світоглядної консолідації суспільства, одним із наріжних каменів політичної лояльності, ментальною традицією.

Розпад Союзу РСР поклав початок розкитуванню усталеної, накинutoї згори версії війни. Дала численні тріщини й колективна пам'ять про тогочасні події. З часом з'ясувалося, що для допитливих, необтяжених, політичними зобов'язаннями і соціальним замовленням дослідників усе більший інтерес становить індивідуальна пам'ять, у якій мозаїчна картина війни набуває всіх барв палітри, стає стереоскопічною, динамічною, суперечливою, багатовимірною, такою, що ніяк не вкладається в «прокрустове ложе» неосталінських схем і міфологем.

За великим рахунком «зміна віх» у вітчизняній історіографії Другої світової війни пов'язана не стільки з послідовною й докорінною трансформацією методологічних підходів, (хоча й тут зроблені помітні кроки), скільки, по-перше, з утвердженням україноцентричних тенденцій, по-друге, з поступовою переорієнтацією з макроісторичних досліджень на мікроісторичні. В останньому випадку йдеться не про відмову від вивчення масштабних військових, політичних, економічних, соціальних, культурно-освітніх, етноконфесійних процесів, а про виразне бажання проникнути у «малі світи», поглянути на історію «знизу», очима пересічного учасника/сучасника війни. Така проекція, на перший погляд, пов'язана з ризиком суб'єктивізму (чомусь і донині залишеного у списку «грівів»). З іншого боку, цей ракурс виявився настільки продуктивний і має такий евристичний потенціал, що інституювався у кілька взаємопов'язаних і водночас автономних векторів наукового пошуку: воєнну і соціальну антропологію, соціальну, інтелектуальну, гендерну, усну історію, історію повсякденності тощо.

У соціальній історії виокремлюють три галузі, що співіснують одна з одною: 1) дослідження інституціоналізованої поведінки людей, яке наближається до соціальної; 2) дослідження символіки і способів мислення; 3) регіональні дослідження. Британський антрополог Р. Нідхем вважає, що поглиблення спеціалізації різних напрямів антропології викличе її «розчинення» (див.: 1, 255). Та поки-що ті, хто вивчає історію, зокрема військову, не збираються відмовлятися від антропологічного інструментарію, без якого побачити й відчути війну «зсередини» неможливо.

Масштаби Другої світової та її складової Великої Вітчизняної воєн, кількість країн і військ, що брали участь у бойових діях, зв'язали історіографію війни з категоріями загального порядку і великими числами. І справді, щоб з'ясувати причини, передумови, хід подій і наслідки найбільшого збройного конфлікту в історії людства, фахівцям доводилося оперувати макроісторичними поняттями, об'ємним статистичним матеріалом. «Холодна війна» стимулювала дослідження геополітичної стратегії провідних країн світу у 30–40-і роки. В цей час сформувалася офіційна історіографія в СРСР, яка не в останню чергу орієнтувалася на забезпечення зовнішньополітичних інтересів радянського уряду. За таких умов у істориків руки не доходили до так званих другорядних тем, в яких розкривалися б місце і роль особистості у війні; почуття, переживання і настрої людей, захоплених вибором війни, їх здатність до виживання в гранично складних умовах, віра в краще майбутнє, справжні, а не міфічні джерела народного духу в різних його проявах на фронті й у тилу.

І до сьогодні суб'єктивні, пов'язані з діяльністю окремої особистості, фактори війни вивчені слабо. Існує афоризм: «Війни починають тирані, а ведуть народи». Та лише останнім часом історики взялися з'ясувати роль особистих якостей вождів третього рейху, які розв'язали війну (відомі серія книг про А. Гітлера, документальний фільм-серіал «Гітлер» та інші). Працями Д. Волкогорова започатковано цілу низку публікацій, присвячених Й. Сталіну і його найближчому оточенню. Ці та інші праці, різні за рівнем теоретичного осмислення та джерельною базою, але всі автори так чи інакше намагаються простежити вплив державних лідерів на хід війни. У поєднанні з мемуарною літературою ці праці дають можливість зробити висновок про надзвичайно велику роль вольових рішень радянських лідерів і зокрема вождя.

Водночас історики інколи надмірно переоцінюють вплив суб'єктивних факторів. Якщо в радянській історіографії несподіваний початок війни пов'язувався виключно з бажанням нацистської верхівки Третього Райху реалізувати плани «бліцкригу», то останнім часом уся провина за такий розвиток подій інкримінується Сталіну, який, ніби-то, цілком піддався магії угод з Німеччиною. Знаючи Сталіна як тонкого дипломата і політика, важко припустити його сліпу віру в силу цих договорів тим більше, що у Європі вже палахкотіла війна. Очікуючи, що домовленості з Німеччиною дозволять хоча б трохи відтягнути час, радянське політичне та військове керівництво швидкими темпами готувало країну до війни. Як згадує Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський, Генштаб спільно з НКО (Наркомат оборони СРСР) та командуванням західних військових округів підготував оперативний та мобілізаційний плани на випадок агресії Німеччини. В першій половині 1941 р. здійснювалася передислокація в західні райони країни ряду армій. До середини року особовий склад радянських Збройних сил досяг 5 млн. чоловік (у 2,7 рази більше, ніж у 1939 р.). «Однак повністю провести в життя і завершити визначені мобілізаційні й організаційні плани не вдалося. Позначився тут і прорахунок у визначенні часу можливого нападу гітлерівської Німеччини на нашу державу, та й економічні можливості країни не дозволили виконати їх у терміни, відведені нам історією. Відіграли, звичайно, в цьому свою роль і ті недоліки, які були допущені воєнним керівництвом при плануванні та практичному здійсненні цих заходів» (2, 103).

Не применшують особистої провини Сталіна в хибній оцінці передвоєнної ситуації й автори російського видання «Памяти павших» і заключного тому «Книги Пам'яті України» – «Безсмертя».

Однак при цьому слід пам'ятати і про об'єктивні умови, котрі також визначальним чином вплинули на хід подій. Визнаємо, що в техніко-економічному відношенні Радянський Союз поступався відлагодженому військово-промислому комплексу Третього Райху. Провідні галузі промисловості, які визначили темпи прогресу в Німеччині, працювали на армію і давали військову продукцію, що вважалася однією з найкращих у світі. На нашу думку, у міжвоєнний період на розвитку економіки СРСР позначилися не лише окремі прорахунки керівництва, а й певні традиції, що гальмували розвиток ще дореволюційної Росії. Об'єктивно «підтягнути» економіку країни на кілька порядків за два десятиріччя було дуже складно, якщо взагалі можливо. Несприятливі економічні умови посилювалися неадекватними вольовими рішеннями. Забюрократизоване, надміру централізоване управління економічними процесами гальмувало творчу ініціативу (це з тих часів – радянський парадокс: «ініціатива має бути покарана»), робило наріжним каменем добре скроєну звітність і цифру. Водночас керівництво господарством з єдиного центру в умовах війни дозволило порівняно швидко створити потужну економічну базу у східних районах країни, підпорядкувати всі ресурси воєнним потребам. За цією здатністю командно-адміністративної системи концентруватися на розв'язанні масштабних завдань простежується насамперед уміння мобілізувати людей на виконання ухвалених центром рішень. І в цьому сенсі слід визнати, що партійно-радянський апарат досить добре знав психологію мас, умів скерувати їх настрої в потрібному руслі. Війна ще раз засвідчила здатність системи ефективно впливати на суспільну свідомість і використовувати її у власних цілях.

Сприйняття війни кожною окремою людиною залежало від цілої низки взаємозв'язаних факторів. У теорії військової науки є поняття «зміст війни», що охоплює її політичні, соціальні, економічні, гуманітарні, психологічні аспекти.

Для переважної більшості громадян України гуманітарний зміст війни полягав у тому, що їх Батьківщина зазнала агресії і нараз змушена оборонятися всіма наявними засобами. Визвольний характер війни для радянських людей не викликав сумніву, і тому її офіційно-ідеологічна назва – «Велика Вітчизняна» сприймалася і сприймається донині як виправдана й справедлива.

В подібному ключі можна вести мову про соціально-економічний зміст і характер війни проти агресора. Враховуючи, що майже всі, хто протягом двох передвоєнних десятиріч проживали в атмосфері, насиченій ідеологічними штампами, які формували класову свідомість, сприймали напад Німеччини на СРСР як спробу «імперіалістів задушити першу в світі країну робітників і селян».

Коли говорити про моральний бік справи, слід визнати, що попри «поразницькі» настрої, зневіру в здатність радянських Збройних сил дати гідну відсіч ворогу і сумніви щодо особистих й організаторських якостей керівництва країни, страх, який сковував волю і тих, хто перебував на окупованій території, і навіть багатьох фронтовиків, є підстави говорити про те, що над усіма настроями переважало внутрішнє відчуття образи, завданої агресором, правоти, вищої справедливості, прагнення помсти за вчинені нацистами злочини, історичної сатисфакції.

На цьому можна було б завершити аналіз змісту й характеру війни. Та варто завжди пам'ятати про ту частину народу України, яка до 1939–1940 рр. жила поза межами Союзу РСР і навіть після возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР не призвичаїлася до системи соціалістичних вартостей по-більшовицьки. Суспільна свідомість населення Західної України мала виразні особливості, що базувалися на засадах політичного плюралізму, приватної власності і підприємництва, індивідуалізму,

поваги до особистості, релігійних цінностей та віри. Звичайно, в цьому регіоні було чимало симпатиків радянського устрою, траплялися серед них і переконані комуністи, та все ж більшість становили ті, хто обережно, насторожено, а то й різко негативно ставився до «соціалістичного експерименту».

Не варто забувати і про настрої значної кількості людей у всіх регіонах України, в яких радянська влада в різний час розкуркулювала, репресувала, безвинно карала. Більшість із них з початком війни «вибачили» режиму всі заподіяні кривди, виступивши проти гітлеризму. А дехто свідомо пішов на службу до ворога, аби помститися. Багатопланова, болюча і складна проблема колаборації ще чекає на ґрунтовну розробку. При цьому слід мати на увазі, що співпраця з окупантами програмувала конфлікт у суспільстві. У свідомості радянських органів, та й широкого загалу, всі, хто допомагав ворогу з власної волі і переконань, заслуговували найсуворішого покаяння. В одній із праць, надісланих на конкурс Малої Академії наук України, наведено уривок з листа червоноармійця до рідних, в якому він запитував, хто з односельців служив поліцаєм. Таке бажання знати зрадників пояснюється почуттям помсти, і тим, що практично кожна родина втратила своїх членів на фронті чи на окупованій території, це підживлювало різко негативне ставлення людей до нацистських поплічників.

Як правило, будь-яку війну супроводжує чимало міфологем. Нині цей термін з'являється переважно в негативному контексті. Однак міфологеми можуть відігравати позитивну роль, формуючи відповідні реакції населення і моделі його поведінки. Наприклад, коли говорити про стереотип «непереможна, героїчна Червона армія», слід мати на увазі його подвійний психологічний вплив: вище керівництво країни опинилося під магічною дією цієї «аксіоми», що не дозволяло побачити багатьох вад і недоліків військового будівництва. Водночас у свідомості радянських людей збройні сили виступали гарантом збереження соціалістичних завоювань, спокійної, мирної праці. Віру в непереможність Червоної армії сильно похитнули поразки початкового етапу війни. Та вже перші успіхи на фронті відродили впевненість людей у тому, що армія зуміє захистити народ і державу. Звичайно ж, було багато й таких, хто не сподівався на перемогу радянських військ, не бажаючи воювати. Навіть у дні переможного наступу 1943–1945 рр. опозиційно настроєна частина суспільства говорила про слабкість Червоної армії порівняно з військами Німеччини і союзників по антигітлерівській коаліції. Втім, такі думки формувалися під впливом політичних симпатій і антипатій, надій на позитивні зміни. Особливо поширеним було сподівання, що союзники підштовхнуть Сталіна до демократизації суспільства.

Та в основній масі радянські люди вірили в перемогу і багато зробили для її наближення. Це виявилось не лише у самовідданій праці в тилу, де протягом короткого часу створено, по-суті, новий воєнно-промисловий комплекс, й у тому, з яким ентузіазмом населення брало участь у патріотичних акціях. Добре відомо, що більшість із них ініційовано партійними органами і носило відбиток директивних, адміністративних заходів (взяти хоча б державні воєнні позики). Однак своєю енергією, зацікавленістю, бажанням допомогти фронту, цивільне населення надавало цим заходам справді всенародного характеру і масштабу. Згадаймо для прикладу збиральні акції на будівництво авіаескадрилій, військових колон, іменних літаків і танків, яким давали назви областей і населених пунктів.

Патріотичний рух підхопила молодь. У рефераті члена Малої Академії наук Н. Афанасьєва (Севастополь) розповідається про учнів підземної школи м. Севастополь, які зібрали 40 тис. крб. на будівництво танка «Таня», а також 1,5 тонни кольорових металів. У вільний від навчання час вони працювали на виробництві, допомагаючи своїм батькам.

А з яким ентузіазмом населення тилових районів збирало речові й харчові посилки для червоноармійців, теплий одяг і взуття! Листування з фронтовиками (а кожна посилка супроводжувалася таким листом) якнайкраще відображає настрої і сподівання людей, їх зв'язок з армією. Це й не дивно, адже майже кожна родина відправила до війська своїх членів, яким бажала повернутися не лише з перемогою, а й живими та неушкодженими. Сотні шпиталів у різних куточках України стали об'єктами шефства трудових колективів, причому вперед вела молодь. Догляд за хворими і пораненими червоноармійцями, ремонт і обладнання приміщень, прання і ремонт одягу, взуття, заготівля палива на зимовий період – це далеко не повний перелік того, чим займалися школярі, студенти, молоді робітники. А скільки життів поранених воїнів порятувала донорська кров, яку безкоштовно здавали десятки тисяч людей!

Війна стала полем безпосереднього зіткнення двох систем, адже тоді йшлося не просто про зіткнення тоталітарних режимів. І радянський агітаційно-пропагандистський механізм зробив усе, аби підтримати переконання народу, що збудована ним держава здатна протистояти надзвичайно сильному й підготовленому агресору. Поширювана ним міфологема стосувалася переваг соціалістичного устрою над капіталістичним. Доведена у повоєнні роки до категорії абсолютної істини, ця теза також мала стимулювати у радянських людей бажання довести її на практиці. Перемога лише закріпила таку міфологему на рівні суспільної свідомості. Та це було вже згодом.

А влітку і восени 1941 р. радянське керівництво вживало заходів для евакуації людей, устаткування підприємств, худоби, різних матеріальних цінностей у східні райони країни. З України вдалося вивезти основні кадри й обладнання 550 найважливіших заводів і фабрик, частину майна радгоспів і колгоспів, МТС, науково-дослідних установ, 70 ВНЗ. Щоб демонтувати і переправити на схід тисячі й тисячі тонн вантажів, потрібні були титанічні зусилля. Відсутність продуманих евакуаційних планів не дозволила вивезти все необхідне, але й те, що вдалося врятувати, дало можливість швидко відновити, а відтак нарощувати оборонний потенціал. І знову вирішальним фактором, що визначив кінцевий успіх, стали люди. Сотні тисяч кваліфікованих спеціалістів, які виїхали разом з переміщеними підприємствами й установами, допомагали, часто на голому місці, розгортати воєнне виробництво або переоснащувати діюче.

М. В. Коваль визначає два фактори, які дозволили зламати невтішну економічну картину другої половини 1941 – початку 1942 рр., коли випуск валової продукції скоротився вдвічі. Перший становили економічно грамотні рішення щодо розміщення евакуйованих продуктивних сил та спеціалістів, а другий – безпрецедентні навіть порівняно з періодом індустріалізації, трудові зусилля (3, 277). Відомий учений також звернув увагу на ще одну особливість війни: екстремальні умови викликали певні деформації у досить жорстко сконструйованій централізовано-бюрократичній системі. Керівники середньої та нижчої ланок потрапили в такі умови, за яких змушені були ухвалювати рішення і брати на себе відповідальність за їх виконання, виявляти ініціативу й самостійність, не оглядаючись щоразу на регламенти, інструкції та не очікуючи розпоряджень згори з кожного питання.

Свій вагомий внесок у переоснащення армії зробили українські вчені, інженери, винахідники. Завдяки електродовому зварюванню за методом академіка Є.О. Патона вдалося підвищити бойові якості радянської бронетехніки, зокрема найкращих у світі в той час танків Т-34. Інженерно-технічний персонал і робітники київського заводу «Арсенал» відразу після прибуття на нове місце взялися за створення нових видів артилерійського озброєння. Й уже у вересні 1941 р. важливе державне завдання було успішно виконане завдяки умілій організації і невтомній праці начальника цеху С. Гусовського (в наступному директора «Арсеналу», Героя Соціалістичної Праці),

інженерно-технічного персоналу – Н. Шандери, Ф. Євтушенка, Т. Прядка, М. Піорка, С. Назаренка та інших (4, 494).

Війна вимагала від керівництва країни не лише володіння військово-стратегічною та економічною ситуацією, а й здатності за нових умов управляти такими тонкими сферами, як суспільна свідомість, психологія мас та їх настрої. Усвідомлюючи необхідність цього, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У вимагали від партійних і силових органів оперативного інформування про настрої, морально-психологічний стан населення на окупованих територіях і в районах, що визволялися в ході наступу Червоної армії, а також у радянському тилу. Одержані відомості використовувалися для вироблення найбільш дійових форм агітації та пропаганди. В ході війни ідеологічна, агітаційно-пропагандистська робота спрямовувалася на підтримання віри в перемогу, бойового духу бійців регулярних військ, партизанських загонів та підпільних організацій, на подолання панічних і поразницьких настроїв. Відомо, що у перші дні війни такі настрої охопили навіть вищі ешелони влади, зокрема й самого вождя. Однак Сталін зумів опанувати ситуацію і зробити її керованою. Щоправда, не обійшлося без звичних репресивних заходів та пошуку «крайніх».

Колишній керуючий справами Раднаркому СРСР М. Смиртюков згадував дії Сталіна за цих умов: «Він, як ніхто інший, розумів людську натуру. Я пам'ятаю, як він зумів змінити настрої в партійному і радянському апараті восени 1941 року. Адже справи тоді були – гірше нікуди. Німець під Москвою, місто бомблять. Я сидів у своєму кабінеті, коли бомба вибухнула всередині Кремля, біля Нікольської вежі... У жовтні була масова евакуація установ, більш схожа на панічну втечу. Сам Сталін, як мені казали, збирався виїхати до Куйбишева. Приїхав на вокзал, походив уздовж поїзда, але потім передумав і повернувся до Кремля.

І раптом 6 листопада – урочисте засідання з нагоди річниці Жовтня на станції метро «Маяковська». Всіх привезли, потім до перону підійшли вагони, в яких були буфети. А там все, як до війни. І головне – пиво лєнінградське. Знаєте, як змінився настрій? Якщо пиво з Ленінграда привезли, значить і там справи не такі погані, як нам здавалося!

Наступного дня до мене прибіг товариш і каже: «Пішли на Червону площу, там зараз парад почнеться!» Ми ж, працюючи в Кремлі, не знали, що готується парад. Сніг ішов важкий, густий, німецька авіація налетіти не могла, і любо-дорого було дивитися, як підтягнуті, міцні бійці йдуть прямо на фронт. Він за два дні всій країні змінив настрій (5, 13).

Досліджуючи феномен Сталіна, Д. Волкогонов дійшов висновку, що історія цієї особистості, як у фокусі, висвічує діалектику епохи. «Наскільки були складними умови того часу, настільки складною виявилась і особистість на чолі народу і партії» (6). І справді, незаперечні успіхи в економіці, освіті, культурі, науці химерно перепліталися з авторитарним режимом, військово-адміністративною системою управління, відсутністю реальної демократії, політичного плюралізму і масовими порушеннями прав людини. Ще більше, на перший погляд, дивує те, що всі негаразди в країні відносилися на карб «підривних елементів», «куркулів», «шпигунів і саботажників», «ворогів народу» і т.п., причому образ вождя залишався незатьмареним і навіть ще більше сяяв величчю і непогрішністю.

Один із старих більшовиків А. І. Купцов, згадуючи репресії 30–40-х років, проливає світло на цю особливість масової психології. Мільйони таких, як і він, безвинних жертв системи потрапили до ГУЛАГу внаслідок сваволі, донощицтва, шпигуноманії. «Але жодного разу, – наголошує А. Купцов, – у мене навіть не виникла думка про неповноцінність наших ідей, нашого устрою, наших ідеалів. Жахлива несправедливість асоціювалася лише з якимись трагічними помилками, помилками конкретних осіб. Усі мої товариші по нещастю думали так само. Ми щиро раділи повідомленням з волі про

пуск нових заводів, польоти Чкалова, а потім хворобливо переживали гнітючі невдачі початку війни... Тюрма нас не відторгнула, не могла духовно відторгнути від Батьківщини, від справи, якій ми продовжували бути відданими і за дротом сибірських таборів» (6).

У науковій літературі багато сказано про трудовий подвиг радянських людей у тилу, та майже – нічого про внесок у перемогу в'язнів ГУЛАГу. А вони не лише рили канали, будували дороги, видобували руду та вугілля, заготовляли деревину. Серед бранців беріївського «архіпелагу» було чимало талановитих учених, конструкторів, інженерів, інтелект і вміння яких у спеціально створених держбезпекою «шарашках» (науково-виробничих центрах, якщо вживати сучасну термінологію) використовувалися для створення і випробування продукції оборонного характеру. Віриться, що слідом за публіцистами і літераторами ця тема приверне увагу фахівців з історії.

У парадно-ювілейних працях радянської доби (а часто й нині!) перемога «ділилася» між тими, за ким це право визнавала держава. І, ніби соромлячись трагічного, зовсім не святкового боку війни, скоромовкою згадуються «парії війни»: військовополонені, бійці штрафних підрозділів. Ніде правди діти – серед них були і зрадники, боягузи, дезертири, кримінальники. Та в основній своїй масі це – без провини винні. Понад 6 млн. полонених червоноармійців опинилися у німецьких таборах не з власної волі. Прорахунки воєнної доктрини, низький рівень стратегічної, оперативної-тактичної підготовки генералітету, навальний наступ вермахту залишали для цілих з'єднань, що потрапляли в оточення, невідрадно альтернативу: смерть або полон. Сталін вважав полонених зрадниками, і навіть ті, хто по кілька разів утік з полону, не мали повної довіри командування. Що вже говорити про визволених із німецьких таборів Червоною армією. Вони проходили принизливу фільтрацію, «відсидку», наче всі були на боці гітлерівців, а не їхніми жертвами.

Не слід забувати, що близько мільйона військовополонених українців у 1941 р. були відпущені німцями по домівках, і більшість із них у 1943–1944 рр. повторно мобілізовано до лав Червоної армії, у складі якої вони визволяли Україну і Європу від нацистів.

В радянській історіографії нічого не сказано про ще одну категорію червоноармійців – бійців штрафних підрозділів. Штрафні роти і батальйони почали створювати влітку 1942 р. у відповідності з сумнозвісним наказом № 227. Подібні формування не були винаходом радянських воєнспеців, вони існували в німецькій та інших арміях, а також у попередніх війнах. Однак масштаби і характер застосування штрафних підрозділів у Червоній армії не можна порівняти з ніякими аналогічними випадками. У штрафні роти і батальйони потрапляли ті солдати й офіцери, які мали власною кров'ю спокутувати різні дисциплінарні провини: від злісних, навмисних порушень армійського статуту до сфабрикованих недоброзичливцями справ або побутової помсти командирів.

Легкість, з якою виносилися звинувачувальні вироки у діючій армії, пов'язана з довоєнною практикою, коли за зірваний колосок чи шматок металу, винесений за прохідну, давали великі терміни. Однак була ще одна причина того, що військові трибунали «штампували» вироки. Про неї дуже влучно писав В. Кондратьєв: «У мирний час потрібна була армія безплатної робочої сили, яку можна послати куди завгодно і на найтяжчі роботи... Так і на війні дуже згодилися підрозділи, якими можна було затикати всі «дірки», виправляти промахи начальства, здійснювати розвідки боєм, коли заради виявлення вогневих засобів противника клали на полях битв сотні й сотні, а то й тисячі – адже вони засуджені, їх життя нічого не варте, ніхто за ці життя не відповідає. Ось і гнали в саме пекло один штрафний батальйон за другим, одну штрафну роту за другою...» (7).

Як правило, «штрафники» йшли в атаку під дулом загороджувальних загонів. Попереду смерть і позаду вона ж: вибору не було, і тому наступ штрафних підрозділів

супроводжувався якоюсь приреченістю, а замість піднесеного «ура» – ненормативною лексикою. Але той же В. Кондратьєв став очевидцем такої атаки: «Штрафники, мабуть, домовилися між собою здійснювати не розвідку боєм, а взяти село що б то не було з надією спокутувати провину, тому вирішили наступати без перебіжок, не залягаючи, пройти це поле з ходу й оволодіти селом. Так і вийшло, вони пробігли відстань, що відділяла село від рубежу атаки, за якісь десять-дванадцять хвилин, німці не встигали змінювати приціли мінометів, міни бухали вже позаду них, і німці не витримали... Не знаю лише, чи спокутували свою провину, чи отримали свободу?» – з сумом підсумовує автор цих рядків (7).

Перемога над гітлеризмом кувалася не лише на фронті, а й у ворожому тилу. Нинішнє молоде покоління практично нічого не знає про цю сторінку війни, а дехто навіть з ледь прихованою іронією говорить про підпільно-партизанський рух Опору. Треба визнати, що автори радянської доби «переборщили» і з цифрами, і з оцінкою реальних масштабів та результатів діяльності партизанських загонів і підпільних груп. Тепер маятник історіографії пішов у зворотному напрямі. Не вдаючись у розлогу полеміку з цього приводу з огляду на обмежений обсяг статті, слід визнати, що радянські підпільники і партизани зробили значний внесок у боротьбу з окупантами.

Окрім суто військових завдань, підпільно-партизанський рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку, він засвідчував волю населення окупованих територій до організованого спротиву новому порядку, а з другого, підтримував у людях переконання у справедливому, визвольному характері війни. На окупованих землях народні месники були єдиними носіями радянської ідеології, через яких здійснювався зв'язок з Великою землею. Рейди партизанських з'єднань, їх бойові і пропагандистські акції стали важливим фактором підтримання у місцевого люду віру в те, що рано чи пізно окупація скінчиться.

Так уже склалося, що всі прояви соціалізму в Радянському Союзі асоціювалася з особою й негативними діями Сталіна. Створена ним система функціонувала таким чином, що і реальні, і міфічні заслуги вождя трансформувалися, вибудовувалися у фігуру непогрішного колоса, здатного вершити долі народів і держав. Якщо поразки початкового періоду війни списувалися на віроломство Гітлера, то перемога у війні пов'язувалася у свідомості мільйонів людей з ім'ям Сталіна. Не відкидаючи заслуг керівника держави, все ж слід визнати, що ця звитяга стала здобутком усього народу. З цього приводу Д. Волкогонов слушно висловив такі міркування: «Думаю, що документи Ставки і ДКО треба видати спеціальними збірниками. У них – відображення небаченого подвижництва радянських людей, сотень катастроф, незгасимих подій, тисячі, мільйони людських драм і незборима віра народу в Перемогу. Навіть коли наші війська опинилися на Волзі, і до Берліна о-ой як далеко, до Сталіна йшли листи простих людей з висловленням підтримки, з патріотичним бажанням віддати фронту все до останнього, з бажанням зовсім ще хлопчаків піти на фронт. Підписи Сталіна на тисячах документів Ставки – не свідчення його месіанської ролі. Месією був сам народ... Головні герої великої книги про війну – радянські люди, солдати, командири, політпрацівники» (8, 284).

Саме ці та інші соціальні групи, які пережили війну, мають стати повноцінним об'єктом системного, комплексного дослідження. Через «пізнання» індивідуальних і групових портретів відкриється шлях до стереоскопічної реконструкції колективного образу учасників найбільшого в історії людства збройного конфлікту.

1. Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії / пер. з франц. Є. Марічева. – К., 2008.
2. Василевский А.М. Дело всей жизни. – М., 1983.

3. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999.
4. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
5. Факти. – 2000. – 2 авг.
6. Літературная газета. – 1987. – 9 дек.
7. Літературная газета. – 1990. – 31 янв.
8. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2 кн. – К., 1990. – Кн. 2